309sk10

10

पतन्ति परपीडकाः

कृष्णस्य बालचरितविषये तु भवन्तः पठितवन्तः श्रुतवन्तः च। लोकप्रियं सुखदम् अद्भुतं च कृष्णस्य बालचरितम् इति वयं जानीमः एव। कृष्णः वसुदेवस्य पुत्रः आसीत्। देवकी च तस्य जननी अभवत्। मथुराधिपः कंसः अतीव प्रजापीडकः आसीत्। कृष्णः बाल्यकाले एव तं दुष्टं कंसं हतवान्। पाठेऽस्मिन् कृष्णस्य तदद्भुतं बालचरितं नाट्यशैल्यां प्रस्तुतं वर्तते। तद्विषये ज्ञातुं वयम् इमं पाठं पठामः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- भासकवेः परिचयं लेखितुं शक्तः भविष्यति;
- कृष्णस्य चरित्रचित्रणं कर्तुं समर्थः भविष्यति;
- पाठस्य सारं स्वशब्दैः लेखितुं शक्ष्यति;
- पद्यांशानां वाक्यांशानां च भावार्थं चेष्यति;
- संवादकौशलपूर्वकम् अभिनयं कर्तुं क्षमः भविष्यति;
- 'लोट्' लकारे प्रयुक्तानि वाक्यानि लट्लकारे परिवर्तयिष्यति;
- परसवर्णसन्धिं कर्तुं शक्ष्यति;
- अव्ययीभाव– द्वन्द्व–द्विगु–समासानाम् उदाहरणानि चित्वा समासविग्रहं करिष्यति;
- शतृ–शानच् प्रत्ययान्तपदानि चेष्यति।

क्रियाकलापः

अधः चित्रं पश्यतु

10.1

उपर्युक्तं चित्रं दृष्ट्वा कोष्ठके प्रदत्तपदानां च सहायतया इमानि वाक्यानि पूरयत

(मथुरां, देवकी, कृष्णः, दुष्टः, अत्याचारी, उग्रसेनस्य, वसुदेवेन)

(क) कंसः ––––– पुत्रः अभवत्।

(ख) सः अतीव–––––– आसीत्।

(ग) ––––––––––कंसस्य भगिनी आसीत्।

(घ) देवक्याः विवाहः ––––– सह अभवत्।

(ड.) –––––– वसुदेव–देवक्योः पुत्रः आसीत्।

(च) बलरामः कृष्णः च –––––– गतवन्तौ।

(छ) आश्चर्यम् ––––– कंसः तु बालकृष्णेन हतः।

8.1 मूल पाठः

पतन्ति परपीडकाः

अयं नाट्यांशः महाकवेः भासस्य 'बालचरितम्' नाम नाटकात् संगृहीतः। प्रथमं वयं अत्रत्यानां पात्राणां विषये जानीमः पश्चात् च पाठं पठिष्यामः।

पात्र–परिचयः

राजा	–	मथुराधिपतिः कंसः
भटः	–	ध्रुवसेनः नाम राजसेवकः
चाणूरः/मुष्टिकः	–	द्वौ मल्लौ (दो पहलवान)

दामोदरः – वसुदेवस्य पुत्रः श्रीकृष्णः, नन्दपुत्रः अपि कथ्यते

बलरामः – श्रीकृष्णस्य अग्रजः

प्रतीहारी – मधुरिका नाम सेविका द्वारं रक्षति

कुब्जिका – मदनिका नाम सेविका

राजा (आत्मगतम्) नूनम् अद्य बलरामेण सह दामोदरं रङ्गगतं मल्लेन घातयामि। (प्रकाशम्) ध्रुवसेन! ध्रुवसेन!

भटः (प्रविश्य) जयतु महाराजः।

राजा ध्रुवसेन! किमागतो नन्दपुत्रः?

भटः श्रोतुमर्हति महाराजः। नन्दपुत्रः आगतः इति श्रुत्वा महामात्येन 'उत्पलापीडो, नाम गन्धहस्ती तम् अभिघातयितुं प्रेषितः। दामोदरः आयान्तं तम् अद्रिनिभं गजेन्द्रं वीक्ष्य दन्तं समाकृष्य जघान।

राजा कथं जघानेति। गच्छ भूयो ज्ञायतां वृत्तान्तः।

भटः यदाज्ञापयति महाराजः। (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु महाराजः। एष इदानीं नन्दगोपपुत्रः राजमार्गं प्रविश्य राजद्वारे गन्धद्रव्ययुक्तहस्तां मदनिकानाम्नीं कुब्जिकां दृष्ट्वा तस्याः हस्ताद् गन्धमादाय स्वगात्रम् अनुलिप्य तेनैव हस्तेन कुब्जरहितां पूर्णस्वस्थां तां कृत्वा धनुःशालाभिमुखो गतः।

राजा किन्नु खलु तेन व्यवसितम्? तेन हि शीघ्रं गच्छ। भूयो ज्ञायतां वृत्तान्तः।

शब्दार्थाः

नूनम्= निश्चित ही
र गतम् = मल्लशाला में,
मल्लेन = पहलवान के द्वारा
घातयामि = मरवा देता हूँ
दामोदरं = कृष्ण को
श्रोतुमर्हति = सुन सकते हैं,
प्रविशन् = प्रवेश करते हुए
महामात्येन = महामंत्री के द्वारा
गंधहस्ती = मस्ती में आया हुआ हाथी
अभिधातयितुं = मारने के लिए
आयान्तं = आते हुए
अद्रिनिभं = पर्वत के समान विशाल
वीक्ष्य = देखकर
समाकृष्य = खींचकर
जधान = मार डाला
निष्क्रम्य = निकल कर
इदानीं = इस समय
गन्धद्रव्ययुक्तहस्तां = सुगन्धित द्रव्यों को हाथ में लिये हुए
स्वगात्रम् = अपने शरीर पर
अनुलिप्य = चुपड़कर
कुब्ज = कूबड़
कुब्जिकां = कुबड़ी को
धनुःशालामिमुखः = धनुःशाला की ओर
व्यवसितम् = किया गया

10.2

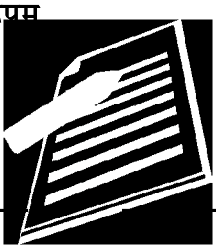

भटः यदाज्ञापयति महाराजः। (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु महाराजः। धनुःशालारक्षकेण सिंहबलेन वार्यमाणः तं कर्णमूले प्रहारं कृत्वा धनुः समादाय द्विखण्डं कृत्वा साम्प्रतं सभामण्डपं प्रति गतः।

राजा सावेगमिव मे हृदयम्। गच्छ यथानिर्दिष्टौ चाणूरमुष्टिकौ प्रवेशय।

भटः यदाज्ञापयति महाराजः। (निष्क्रान्तः)

राजा यावदहमपि प्रासादमारुह्य चााणूरमुष्टिकयोर्युद्धं पश्यामि। (आरुह्य) मधुरिके! विघाट्यतां द्वारम्।

प्रतिहारी यद् भर्ता आज्ञापयति।

(राजा प्रविश्योपविशति)

(ततः प्रविशतः चाणूरमुष्टिकौ)

भटः एष महाराजः। उपसर्पेतां भवन्तौ।

उभौ (उपेत्य) जयतु भर्ता।

राजा चाणूरमुष्टिकौ! सर्वप्रयत्नेन युवाभ्यामानृण्यं कर्तव्यम्।

उभौ श्रृणोतु भर्ता। करणसन्धाबन्धप्रहारैः युद्धविशेषैः सिद्धिं गच्छामः।

राजा बाढमेवं क्रियताम्। ध्रुवसेन। प्रवेशय गोपदारकौ।

भटः यदाज्ञापयति महाराजः। (निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशतः दामोदरबलरामौ ध्रुवसेनेन सह)

भटः एष महाराजः। उपसर्पेतां भवन्तौ।

उभौ आः कस्य महाराजः!

भटः सर्वस्य, जगतोऽस्माकं च।

दामोदरः अद्यप्रभृति न भविष्यति।

भटः जयतु महाराजः। एतौ तौ।

राजा (विलोक्य) अयं स दामोदरः। अयं नु ललितगम्भीराकृतिः पूर्वजः। ध्रुवसेन! प्रवर्ततां युद्धम्।

भटः यदाज्ञापयति महाराजः। (मालां क्षिपति)

वार्यमाणः = रोके जाते हुए
साम्प्रतं = इस समय
सावेगम् = आवेश सहित
विघाट्यतां = खोल दो
उपसर्पेतां = पास आएँ
उपेत्य = पास जाकर
आनृण्यं = ऋण मुक्त
करणसन्धाबन्धप्रहारैः = करणसन्ध और आबन्ध प्रहारों से
सिद्धिं = सफलता को
बाढम् = अच्छा
प्रवेशय = प्रवेश करायें
अद्यप्रभृति = आज से
अ घो = अरे
ललित = सुन्दर
पूर्वजः = बड़ा भाई
रामः = बलराम
प्रवर्ततां = शुरू करो

मल्लौ अङ्घो! वादयत वादयत सड्.ख्यपटहान्।

चाणूरः एहि दामोदर! अद्य मे भुजबलेन सिद्धिं गच्छ।

दामोदरः प्राप्तोऽस्मि, तिष्ठ, मम वेगमिमं सहस्व।

मुष्टिकः ए ए राम! अद्य मे मुष्टिप्रहारैः गलितरुधिरगात्रः जीवितमुज्झसि।

बलरामः त्वामद्य मुष्टिक! यमाय निवेदयामि।
(सर्वे युद्धं कुर्वन्ति)

दामोदरः (चाणूरं निहत्य) भग्नास्थिरेष निहतः।

बलरामः निहतो मयापि।

वादयत= बजाओ
सड्.ख्यपटहान् = युद्ध के बाजों को।
सहस्व = सहो
गलितरुधिरगात्रः = खून से भीगे शरीरवाला
उज्झसि = छोड़ दोगे
निहतः = मार दिया गया
निगृह्य = पकड़कर
विस्तीर्णलोहितमुखः = मुख से बहते हुए रक्त वाला
परिवृत्तनेत्रः घूम गए हैं नेत्र जिसके
अंस = कंधे
पतिता गद = भुजा का भूषण गिर गया है
लम्बसूत्रः = यज्ञोपवीत
वज्रप्रभग्नशिखरः = वज्र से टूटे शिखर वाले
अक्षयविजयिनौ = तुम दोनो सदा विजयी हो

10.3

दामोदरः कंसासुरं च यमलोकमहं नयामि।
(प्रासादमारुह्य कंसं शिरसि निगृह्य पातयित्वा)
एष एव दुरात्मा कंसः!
विस्तीर्णलोहितमुखः परिवृत्तनेत्रो
भग्नांसकण्ठकटिजानुकरोरूजङ्घः।
विच्छिन्नहारपतिताङ्गदलम्बसूत्रो
वज्रप्रभग्नशिखरः पतितो यथाद्रिः।।
(नेपथ्ये)
हा हा महाराजः!

10.4

(ततः प्रविशति वसुदेवः)

बलरामः (विलोक्य) अये तात! बलरामोऽहम् अभिवादये।

दामोदरः तात! दामोदरोऽहम् अभिवादये।

वसुदेवः (सस्नेहं विलोक्य) अक्षयविजयिनौ भवेतां भवन्तौ। सत्पुत्रजन्मफलमद्य प्राप्तवानस्मि।

उभौ अनुगृहीतौ स्वः।

10.2 बोधप्रश्नाः

उपयुक्तम् उत्तरं (✓) चिह्नीकुर्वन्तु

1. बलरामेण सह दामोदरं कः हन्तुम् इच्छति?

   (क) राजा कंसः (ख) भटः ध्रुवसेनः (ग) मदनिका नाम दासी

2. कुब्जिकां कुब्जरहितां पूर्णस्वस्थां च कः अकरोत्?

   (क) बलरामः (ख) श्रीकृष्णः (ग) कंसः

3. चाणूरः मुष्टिकः च किमर्थम् आहूतौ?

   (क) मेलनाय (ख) खेलनाय (ग) दामोदरं बलरामं च मारणाय

4. मूलपाठं पठित्वा रिक्तस्थानपूर्तिः क्रियताम्

   (क) दामोदरः अद्रिनिभं गजेन्द्रं .... समाकृष्य हतवान्।

   (ख) दामोदरः धनुः समादाय .... कृत्वा साम्प्रतं सभामण्डपं गतः।

   (ग) वादयत वादयत .... ।

   (घ) वज्रप्रभग्नशिखरः .... यथाद्रिः।

5. एतेषां कथनानां कः कः वक्ता? प्रत्येकं सम्मुखं लिखन्तु

   (क) दामोदरं रङ्गगतं मल्लेन घातयामि। ....

   (ख) एष महाराजः। उपसर्पेतां भवन्तौ। ....

   (ग) युवाभ्यामानृण्यं कर्त्तव्यम्। ....

   (घ) तिष्ठ, मम वेगमिमं सहस्व। ....

   (ङ.) अक्षयविजयिनौ भवेतां भवन्तौ। ....

10.3 अधुना अवगच्छामः

प्रथमः अंशः

राजा आत्मगतम् .... प्रविश्योपविशति।

इदानीं पुनः पठामः यत् कथं कंसः विविधैः षड्यन्त्रैः कृष्णं बलरामं च हन्तुं प्रयासं करोति।

व्याख्या

कः बलरामेण सह दामोदरं घातयितुं चिन्तयति? राजा कंसः। राजा कंसः दामोदरं कुत्र केन च घातयितुं विचारयति? रङ्गशालायाम्, मल्लेन।

टिप्पणी

दामोदरं दण्डयितुं महामात्येन किं कृतम्? महामात्येन दामोदरं मारयितुं उत्पलापीडः नाम गन्धहस्ती प्रेषितः। गजेन्द्रः केन समः आसीत्? गजेन्द्रः अद्रिनिभः (पर्वतेन सदृशः विशालः) आसीत्। दामोदरः आयान्तं पर्वतसदृशं गजेन्द्रं वीक्ष्य किम् किम् अकरोत्? दामोदरः तु आयान्तं तं पर्वतसदृशं विशालं गजेन्द्रं वीक्ष्य तस्य दन्तम् आकृष्य हतवान्। मदनिका का आसीत्? सा 'कुब्जिका' इति कथम् कथ्यते? मदनिका राजसेविका आसीत्। तस्याः पृष्ठं कुब्जम् आसीत्। एतस्मात् कारणात् सा कुब्जिका इति कथ्यते। मदनिकायाः हस्ते किम् आसीत्? गन्धद्रव्याणि। गन्धद्रव्याणि दृष्ट्वा दामोदरः किम् अकरोत्? दामोदरः तस्याः हस्ताद् गन्धद्रव्याणि गृहीत्वा स्वशरीरे अनुलिम्पति। दामोदरः मदनिकायाः गन्धद्रव्याणि स्वशरीरे अनुलिप्य तां कुब्जिकां किम् अकरोत्? दामोदरः तां कुब्जिकां कुब्जरहिताम् अकरोत्। कृष्णः कुब्जिकां पूर्णस्वस्थां कृत्वा कुत्र गतः? कृष्णः कुब्जिकां पूर्णस्वस्थां कृत्वा धनुःशालां गतः। कृष्णः धनुःशालां प्राप्य किम् अकरोत्? कृष्णः तत्र. स्थापितं धनुः द्विखण्डं कृतवान्। "धनुः समादाय द्विखण्डं कृत्वा साम्प्रतं सभामण्डपं गतः" इति वार्तां कः कं प्रति ज्ञापयति? भटः महाराजं प्रति। 'सावेगमिव मे हृदयम्' इति कः अनुभवति? कथम् च? राजा कंसः, यतः उत्पलापीडहस्तिनः हनने, कुब्जिकास्वस्थकरणे, धनुर्भङ्गकरणे च कृष्णस्य अतुलः पराक्रमः दृश्यते। चाणूरमुष्टिकौ कौ? कंसस्य विशिष्टौ मल्लौ।

प्रथमांशसारः

कंसः विविधैः षड्यन्त्रैः कृष्णं बलरामं च घातयितुमिच्छति। कृष्णः बलरामः च मथुरानगरं प्रविशतः। मन्त्रिणा पीडितः मदोन्मत्तः उत्पलापीडनामकः हस्ती अपि हतः। राजद्वारे स्थितायाः मदनिका नाम कुब्जायाः कुब्जत्वं दूरीकृतम्। ततश्च धनुःशालां प्राप्य धनुर्भङ्गः कृतः। कंसः अतीव उद्विग्नः सन् चाणूर–मुष्टिकौ मल्लौ आह्वयति येन तौ तु युद्ध्वा कृष्णबलरामौ हन्येताम्। एतैः कृत्यैः कृष्णस्य अद्भुतं पराक्रमकौशलं सिद्ध्यति।

राजा कंस मल्लशाला में दामोदर और बलराम को बुलाकर मरवाना चाहता है। इधर भट राजा को सूचना देता है कि दामोदर (कृष्ण) ने बलराम के साथ नगर में प्रवेश कर मन्त्री द्वारा प्रेषित मतवाले उत्पलापीड नामक हाथी को भी मार डाला। राजद्वार में खड़ी मदनिका कुब्जा के कुबड़ेपन को दूर कर दिया। उसके बाद धनुःशाला में धनुष के दो टुकड़े कर दिये। राजा कंस यह सुनकर दुःखी होता है और चाणूर व मुष्टिक नामक दो पहलवानों को, उन दोनों को युद्ध में मरवाने के लिए बुलाता है।

व्याकरणबिन्दवः

अत्र वयं पदानां विविधं स्वरूपं पश्यामः।

सन्धिविच्छेदः

यदाज्ञापयति	=	यत्	+	आज्ञापयति
धनुःशालाभिमुखः	=	धनुःशाला	+	अभिमुखः
प्रविश्योपविशति	=	प्रविश्य	+	उपविशति

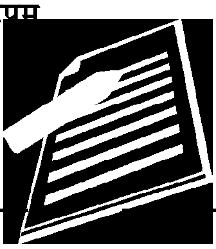

प्रकृतिप्रत्यययोगः

(i) आदिश्य = आ+दिश्+ल्यप्

(ii) आच्छिद्य = आ+छिद्+ल्यप्

(iii) प्रविशन् = प्र+विश्+शतृ, पुं. प्र. ए.

(iv) गृहीतवान् = ग्रह+क्तवतु, पु. प्रथमा एकवचनम्

(v) आयान्तम् = आ+या+शतृ, पुं. द्वि.ए.

(vi) समाकृष्य = सम्+आ+कृष्+ ल्यप्

(vii) आदाय = आ+ दा+ल्यप्

(viii) प्रहृत्य = प्र+हृ+ल्यप्

(ix) वार्यमाणः = वृ+णिच्+शानच्

(x) निष्क्रान्तः = निस्+क्रम्+क्त, पुं., प्र. ए.

क्रियापदपरिचयः

जयतु = जि, लोट्, प्र.पु., ए.

प्रवेशय = प्र+विश्+णिच्, लोट्, म.पु.ए.

गच्छ = गम्, लोट् म.पु.ए.

समस्तपदविग्रहाः

नन्दगोपपुत्रः = नन्दगोपस्य पुत्रः (ष. त.)

सभामण्डपम् = सभायाः मण्डपम् (ष.त.)

सावेगम् = आवेगेन सह (अव्ययी.)

शतृ–शानचौ

शतृ (अत्) शानच् (आन/मान) वर्तमानकालिक–कृत्प्रत्ययौ। शतृ–शानच् प्रत्ययान्तशब्दौ विशेषणरूपे भवतः। अतः एतयोः त्रिषु लिङ्गेषु रूपाणि भवन्ति।

यथा– (i) बालः चित्रं पश्यन् (दृश् + शतृ) खादति।

(ii) क्रीडन्तं (क्रीड् + शतृ) शिशुं पश्य।

(iii) मोदमानः (मुद् + शानच्) छात्रः आगच्छति।

(iv) उपहारं लभमाना (लभ् + शानच्) बालिका मोदते।

(v) अत्र भ्रमत् (भ्रम् + शतृ) चक्रं वर्तते।

एवं शतृ (अत्) प्रत्ययः परस्मैपदिधातुभ्यः, शानच् (आन/मान) प्रत्ययः आत्मनेपदि धातुभ्यः लगति।

पाठगतप्रश्नाः 10.1

1. प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत
   (क) रङ्गगतं दामोदरं कः मल्लेन घातयितुम् इच्छति?
   (ख) रजकेभ्यः वस्त्राणि आच्छिद्य कः गृहीतवान्?
   (ग) महामात्येन दामोदरम् अभिघातयितुं कः प्रेषितः?
   (घ) मदनिका का आसीत्? सा कुत्र स्थिता आसीत्?
   (ङ.) धनुःशालां गत्वा दामोदरः किम् अकरोत्?
   (च) चाणूर–मुष्टिकौ कौ आस्ताम्?
2. विशेषण–विशेष्यमेलनं क्रियताम्

क	ख
(क) रङ्गगतम्	(i) गजेन्द्रम्
(ख) अद्रिनिभम्	(ii) दामोदरम्
(ग) सावेगम्	(iii) कुब्जिकाम्
(घ) गन्धद्रव्ययुक्तहस्तां	(iv) हृदयम्

3. प्रकृतिप्रत्यययोः योगः क्रियताम्
   यकथा प्र+विश्+ल्यप् = प्रविश्य
   (क) सम्+आ+कृष्+ल्यप् = ----------
   (ख) अनु+लिप्+ल्यप् = ----------
   (ग) प्र+हृ+ल्यप् = ----------
   (घ) प्र+विश्+शतृ = ----------
   (ङ) गम्+क्त = ----------
   (च) श्रु+तुमुन् = ----------
   (छ) हन्+क्त्वा = ----------
7. सन्धिः क्रियताम्
   (क) गज+इन्द्रम् = ----------
   (ख) यत्+आज्ञापयति = ----------
   (ग) तेन+ एव = ----------
   (घ) शीघ्रम्+गच्छ = ----------

द्वितीयः अंशः

ततः प्रविशति चाणूर .... सर्वे युद्धं कुर्वन्ति।

अधुना पुनः पठामः यत् भयाकुलः कंसः मल्लयुद्धे निपुणौ चाणूरमुष्टिकौ कथं प्रेरयति–

व्याख्या

'सर्वप्रयत्नेन युवाभ्यामानृण्यं कर्तव्यम्" इति कः कौ प्रति कथयति। राजा कंसः चाणूरमुष्टिकौ प्रति आनृण्यं कं प्रति? कंसं प्रति। आनृण्यं कथं स्यात्? युद्धे कृष्णबलरामौ हत्वा एव राज्यभोगभुक्तानां निस्तारः स्यात्। चाणूर–मुष्टिकौ कस्मिन् युद्धविशेषे कुशलौ अस्ताम्? करणसन्ध–आबन्धयुद्धप्रहारेषु कुशलौ आस्ताम्। 'ललितगम्भीराकृतिः पूर्वजः' अत्र 'पूर्वजः' कः कथितः? बलरामः। 'अद्य मे भुजबलेन सिद्धिं गच्छ' इति कथनं कस्य कम्प्रति? चाणूरस्य दामोदरं प्रति। "अद्य मे मुष्टिप्रहारैः गलितरुधिरगात्रः जीवितमुज्झसि" इति कथनं कस्य कम्प्रति? मुष्टिकस्य बलरामं प्रति। 'गलितरुधिरगात्रः जीवितमुज्झसि' अस्य कः भावः? मम मुष्टिप्रहारैः तवशरीरात् रक्तधाराः प्रवाहिताः स्युः अतः रक्तशून्यं तव जीवनमपि गतं स्यात्।

द्वितीयांशसारः

कृष्णस्य अद्भुतकृत्यैः भीतः राजा कंसः विशिष्टमल्लौ चाणूरमुष्टिकौ प्रेरयति येन तौ मल्लयुद्धे कृष्णबलरामौ हत्वा तस्य ऋणमुक्तौ भवेताम्। ततः चाणूर–कृष्णयोः, मुष्टिक–बलरामयोः च परस्परं घोरं मल्लयुद्धं भवति। सर्वे पश्यन्ति।

कृष्ण के अद्भुतकार्यों से डरा हुआ कंस कुश्ती में निपुण चाणूर और मुष्टिक से कृष्ण और बलराम को मारकर राजा के प्रति ऋण से मुक्त होने के लिए कहता है। दोनों उसे कृष्ण और बलराम को मारने का पूर्ण विश्वास दिलाते हैं। युद्ध के लिए नगाड़े बजते हैं। दामोदर का चाणूर के साथ तथा बलराम का मुष्टिक के साथ युद्ध होता है।

व्याकरणबिन्दवः

अत्रापि वयं पद–परिचयादीन् व्याकरणबिन्दून् बोधामः।

(क) सन्धिविच्छेदः

जगतोऽस्माकम् = जगतः + अस्माकम् (पूर्वरूपम्)
पूर्वजोऽस्य = पूर्वजः + अस्य (पूर्वरूपम्)
प्राप्तोऽस्मि = प्राप्तः + अस्मि (पूर्वरूपम्)

(ख) पदपरिचयः

उपसर्पेताम् – उप+सृप् विधिलिङ्, प्र. पु. द्वि.
प्रवेश्येताम् – प्र+ विश्+यक्, लोट, प्र. पु. द्वि.

एहि	–	इण्,	लोट्,	म. पु. ए.
तिष्ठ	–	स्था,	लोट्,	म. पु. ए.
सहस्व	–	सह्,	लोट्	म. पु. ए.
शृणोतु	–	श्रु,	लोट्,	प्र. पु. ए.
गच्छ	–	गम्,	लोट्,	म. पु. ए.

(ग) विग्रहः

चाणूरमुष्टिकौ	–	चाणूरः च मुष्टिकः च	(द्वन्द्वः)
महाराजः	–	महान् च असौ राजा	(कर्मधारयः)
सर्वप्रयत्नेन	–	सर्वः प्रयत्नः तेन	(कर्मधारयः)
गोपदारकौ	–	गोपस्य दारकौ	(षष्ठी तत्पुरुषः)
दामोदर बलरामौ	–	दामोदरः च बलरामः च	(द्वन्द्वः)
गलितरुधिरगात्रः	–	गलितं रुधिरं गात्रेभ्यः यस्य सः	(ब.व्री.)
ललितगम्भीराकृतिः	–	ललिता गम्भीरा च आकृतिः यस्य सः	(ब. व्री.)
मुष्टिप्रहारैः	–	मुष्टेः प्रहाराः तैः	(षष्ठी तत्पुरुषः)

पाठगतप्रश्नाः 10.2

1. प्रश्नान् उत्तरत

   (क) 'युवाभ्यामानृण्यं कर्तव्यम्' इति कंसः कौ प्रति कथयति?

   (ख) चाणूरमुष्टिकौ कस्मिन् युद्धविशेषे दक्षौ आस्ताम्?

   (ग) बलरामः स्वरूपेण कीदृशः आसीत्?

   (घ) 'तिष्ठ, मम वेगमिमं सहस्व' इति कः कं प्रति उक्तवान्?

2. इमानि वाक्यानि लोट्लकारे परिवर्तयत

   यथा– बालः अतिथिं नमति। (लट् लकारे) = बालः अतिथिं नमतु।

   (क) उमा कथां शृणोति = ----------

   (ख) त्वम् अपि तत्र तिष्ठसि = ----------

   (ग) आचार्यः उपदिशति = ----------

   (घ) त्वम् तत्र गच्छसि = ----------

   (ङ) यूयम् ढक्कां वादयथ = ----------

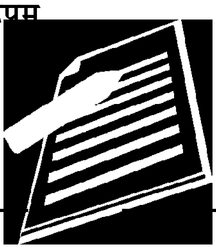

3. रेखांङ्कितपदेषु समस्तपदानि रचयन्तु
   (क) अत्र कौ गोपस्य दारकौ?
   (ख) एषः महान् च असौ राजा तिष्ठति।
   (ग) ललिता गम्भीरा आकृतिः यस्य सः बलरामः अस्ति।
   (ध) दामोदरः च बलरामः च धनुःशालां गच्छतः।

तृतीयः अंशः

दामोदरः .... अनुगृहीतौ स्वः।

नाटकस्य अन्तिमं चरणं पुनः पठामः यत्र कृष्णः चाणूरं बलरामः च मुष्टिकं मारयतः। ततः कंसस्य वधम् अपि भवति।

व्याख्या

मल्लयुद्धे चाणूरं कः हतवान्? मुष्टिकं च कः? चाणूरं दामोदरः मुष्टिकं च बलरामः।

दामोदरः कंसं कथम् अमारयत्? दामोदरः प्रासादम् आरुह्य कंसं च शिरसि गृहीत्वा भूमौ नीचैः अपातयत्। ततः कंसस्य शरीरस्य कीदृशी दशा अभवत्? 1. कंसस्य मुखात् रक्तम् अवहत्। 2. नेत्रे तु परिवृत्ते। 3. स्कन्धौ, कण्ठः, कटिः, जानुः बाहू, उरू, जङ्घे च छिन्नाः जाताः।

कंसस्य आभूषणानां का स्थितिः जाता? कंसस्य हारः त्रुटितः केयूरौ पतितौ, यज्ञोपवीतः अपि शरीरात् बहिः पतितः। तदा कंसस्य शरीरं किमिव पतितं जातम्? वज्रेण खण्डितशिखरः पर्वत इव कंसस्य शरीरं पतितं तिष्ठति।

ततः वसुदेवेन स्वपुत्राभ्यां कृते कीदृशः आशीर्वादः प्रदत्तः? ''अक्षयविजयिनौ भवेताम् भवन्तौ'' इति। कृष्णस्य सामर्थ्यं कीदृशम् आसीत्? कृष्णः संसारस्य सर्वान् क्षत्रियान् पराजेतुं समर्थः आसीत्।

तृतीयांशसारः

युद्धे कृष्णः चाणूरं बलरामः च मुष्टिकं हन्ति। ततः परं कृष्णः प्रासादम् आरुह्य मल्लयुद्धं पश्यन्तं दुरात्मानं कंसं, शिरसि शिखां गृहीत्वा, तं भूमौ पातयति। तेन सः रक्तमुखः भग्नाङ्गशरीरः प×चत्वं गतः। ततः तत्र तयोः पिता वसुदेवः आगत्य स्वपुत्रौ कृष्णं बलरामं च स्नेहं कृत्वा आशीर्वादं यच्छति। सः अद्य ''सत्पुत्रजन्मनः फलं प्राप्तम्'' इति सहर्षम् अनुभवति।

दामोदर चाणूर को तथा बलराम मुष्टिक को युद्ध में मार देते हैं। इसके बाद कृष्ण महल में बैठे, युद्ध देखते हुए कंस को, शिर की चोटी पकड़कर, उसे नीचे गिरा कर मार देते हैं। उसके बाद उनके पिता वसुदेव आते हैं और अपने दोनों पुत्रों को आशीर्वाद देते हैं। उन्हें सत्पुत्रों का पिता होने की सुखद अनुभूति होती है।

व्याकरणबिन्दव:

अत्र वयं पुनः पदानां सन्धिच्छेदं पदपरिचयं, विग्रहं च बोधाम:।

सन्धिच्छेदा:

भग्नास्थिरेष:	= भग्न	+ अस्थि: + एष:
मयापि	= मया	+ अपि
कंसासुरम्	= कंस	+ असुरम्
करोरुजङ्घ:	= कर	+ ऊरुजङ्घ:
यथाद्रि:	= यथा	+ अद्रि:
बलरामोऽहम्	= बलराम:	+ अहम्

पद–परिचय:

(क)	शिरसि	= शिरस् शब्द:	सप्तमी, ए.व0।
	मया	= अस्मद्,	तृतीया ए.व.।
	भवन्त:	= भवत्,	प्रथमा ब.व.।
(ख)	नयामि	= नी, लट्,	उत्तमपुरुष:, ए. व.।
	शृण्वन्तु	= श्रु, लोट्,	प्रथमपुरुष:, ब.व.।
	भवेताम्	= भू, विधिलिङ्.,	प्र.पु. द्वि.व.।
(ग)	निहत:	= नि+ हन्+क्त (पुं. प्र. वि.ए.)	
	निहत्य	= नि+ हन्+ल्यप्	
	निगृह्य	= नि+ग्रह्+ल्यप्	
	पातयित्वा	= पत्+णिच्+क्त्वा	
	प्राप्तवान्	= प्र + आप्+ क्तवतु (पुं. प्र. वि. ए.)	
	विलोक्य	= वि+ लोक्+ल्यप्	

विग्रह:

भग्नास्थि:	–	भग्नम् अस्थि यस्य स:	(बहुव्रीहि:)
कंसासुरम्	–	कंस: एव असुर: तम्	(कर्म)
दुरात्मा	–	दुष्ट: आत्मा यस्य स:	(ब.व्री.)
विस्तीर्णलोहितमुख:	–	विस्तीर्णं लोहितं मुखात् यस्य स:	(ब. व्री.)
परिवृत्तनेत्र:	–	परिवृत्ते नेत्रे यस्य स:	(ब.व्री)
वज्रप्रभग्नशिखर:	–	वज्रेण प्रभग्नं शिखरं यस्य स:	(ब. व्री.)
सस्नेहम्	–	स्नेहेन सह	(अव्ययी.)
सत्पुत्रजन्मफलम्	–	सत्पुत्रस्य जन्म (ष.त.) सत्पुत्रजन्मन: फलम्	(ष.त.)

पाठगतप्रश्नाः 10.3

1. प्रश्नान् उत्तरन्तु
   (क) चाणूरं कः हतवान्?
   (ख) दामोदरः कंसं कथम् अमारयत्?
   (ग) "अक्षयविजयिनौ भवेतां भवन्तौ" इति वचनं कः कौ प्रति वदति?
   (घ) सत्पुत्रजन्मफलं कः प्राप्तवान्?

2. विशेषण–विशेष्यमेलनं क्रियताम्

क	ख
(क) दुरात्मा	(i) भवन्तौ
(ख) विच्छिन्नः	(ii) हारः
(ग) अक्षयविजयिनौ	(iii) कंसः

3. विग्रहवाक्यानां समस्तपदानि रचयन्तु
   (क) दुष्टः आत्मा यस्य सः ———
   (ख) परिवृत्ते नेत्रे यस्य सः ————
   (ग) पतितं लम्बसूत्रं यस्य सः ————
   (घ) वज्रेण प्रभग्नं शिखरं यस्य सः —————

व्याकरणबोधः

(क) अनुस्वारः – 'म्' स्थाने अनुस्वारः (ं) इति नियमः। कदा?

यदा "पदस्य अन्ते 'म्' भवेत् पश्चात् च व्यंजनवर्णः भवेत् तदा 'म्' स्थानेऽनुस्वारः भवति। यथा– ग्रामम् प्रति गच्छ = ग्रामं प्रति गच्छ।

हरिम् + वन्दे = हरिं वन्दे, मधुरम् हसति, = मधुरं हसति

(ख) परसवर्णः 'अनुस्वार' स्थाने परसवर्णः भवति।

यदि अनुस्वारात् (–ं–) परं व्यंजनवर्णः भवेत्, तदा अनुस्वारः वर्गस्य पंचमाक्षरे परिवर्तते।

यथा– सम् + गमः = सङ्गमः

मृत्युम् + जयः = मृत्यु जयः

शुभम् + करः = शुभङ्करः

अव्ययीभावः

पूर्वपदार्थप्रधानः अव्ययीभावः। अव्ययपदेन सह समासः भवति। अव्ययीभावसमासः षोडशप्रकारेण भवति। अन्यप्रमुखानि उदाहरणानि प्रस्तुतानि सन्ति।

अव्ययम्	**समस्तपदम्**	**विग्रहः**
1. यथा	(i) यथाशक्ति	शक्तिम् अनतिक्रम्य
	(ii) यथाकालम्	कालम् अनतिक्रम्य
2. प्रति–	(i) प्रत्येकम्	एकम् एकम् प्रति (वीप्सा–अर्थे)
	(ii) प्रतिदिनम्	दिनम् दिनम् प्रति
3. उप (समीपार्थे)	उपवनम्	वनस्य समीपम्
4. अनु (योग्यार्थे)	अनुरूपम्	रूपस्य योग्यम्
5. सह (सहितार्थे)	सस्नेहम्	स्नेहेन सह
6. निर् (अभावार्थे)	निर्जनम्	जनानाम् अभावः
7. आङ्. (मर्यादा/अभिविधि)	आजन्म	जन्मनः आरभ्य
	आजीवनम्	जीवन पर्यन्तम्

द्वन्द्वः 'चार्थे द्वन्द्वः'। 'च' अर्थे वर्तमानयोः द्वयोः शब्दयोः तदधिकशब्दानां वा द्वन्द्वः समासः भवति। द्वन्द्वः मुख्यतः द्विधा– इतरेतरः समाहारश्च।

इतरेतरः– द्वयोः पदयोः भवति, बहूनां पदानाम् अपि भवति। पदयोः पदानाम् वा एकस्मिन् क्रियापदे अन्वयः।

यथा– हरिः च हरः च = हरिहरौ
शिवः च केशवः च = शिवकेशवौ
माता च पिता च = मातापितरौ/पितरौ
चाणूरः मुष्टिकः च = चाणूरमुष्टिकौ
हेमन्तः च शिशिरः च वसन्तः च = हेमन्तशिशिरवसन्ताः

समाहारद्वन्द्वः– समाहारः = समूहः। विग्रहे 'समाहार' शब्दस्य प्रयोगः भवति।

यथा– पाणी च पादौ च एतेषां समाहारः = पाणिपादम्
अहिः च नकुलः च तयोः समाहारः= अहिनकुलम्

द्विगुः– सङ्ख्यावाचकपदस्य अन्यपदेन सह समासः भवति। विग्रहे 'समाहार' शब्दस्य प्रयोगः क्रियते। समासान्ते स्त्रीलि ˙ नपुंसकलि ˙ वा भवति।

यथा– त्रयाणाम् भवनानाम् समाहारः = त्रिभुवनम्
चतुर्णां युगानां समाहारः = चतुर्युगम्
त्रयणां लोकानां समाहारः = त्रिलोकी
प चानां वटानां समाहारः = प चवटी
नवानां रात्रीणां समाहारः = नवरात्रम्

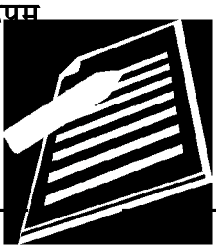

10.4 किम् अधिगतम्

- दामोदरस्य बालचरितम् अत्यदभुतम् अस्ति।
- उग्रसेनस्य पुत्रः कंसः अतीव दुष्टः आसीत्।
- मधुराधिपः कंसः दामोदरं मारयितुं नैकान् यत्नान् अकरोत्।
- दामोदरः गजेन्द्रं हत्वा मदनिकां कुब्जिकां कुब्जरहिताम् अकरोत्
- दामोदरः धनुःशालायाम् धनुः द्विखण्डं कृत्वा चाणूरं हतवान्, मुष्टिकं च बलरामः हतवान्।
- दामोदरः प्रासादे स्थितं कंसं शिरसि निगृह्य पातयित्वा च अमारयत्।
- परसवर्णः तु वर्गीयपंचमाक्षरस्य नियमः।
- अव्ययीभावः पूर्वपदप्रधानः द्वन्द्वः उभयपदप्रधानः, द्विगुः च पूर्वपदसंख्याप्रधानः भवति।
- शतृ–शानच्प्रत्ययौ वर्तमानकालिककृत्प्रत्ययौ।

10.5 योग्यताविस्तारः

(क) कविपरिचयः महाकविः भासः कालिदासात् अपि पूर्ववर्ती कविः अस्ति। अस्य कालः ईसातः पूर्वं पंचमी षष्ठी वा शताब्दी इति डॉ. गणपतिः घोषयति। महाकवेः भासस्य त्रयोदश नाटकानि प्रसिद्धानि। सर्वप्रथमं टी. गणपतिः शास्त्री एव एतेषां पाण्डुलिपिं लब्धवान्। एतानि नाटकानि सन्ति–

1. स्वप्नवासवदत्तम् 2. प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् 3. अविमारकम् 4. चारुदत्तम् 5. प्रतिमा 6. अभिषेकम् 7. पंचरात्रम् 8. दूतवाक्यम् 9. मध्यमव्यायोगः 10. दूतघटोत्कचम् 11. कर्णभारम् 12 ऊरुभङ्गम् 13. बालचरितम्

(ख) ग्रन्थपरिचयः 'बालचरितम्' पंचाङ्कमितं सुन्दरं नाटकम्। प्रस्तुतः पाठः अस्मादेव नाट्यग्रन्थात् उद्धृतः। अस्य कथानकः महाभारतम् आधृतः वर्तते। अस्मिन् नाटके श्रीकृष्णस्य जन्मनः आरभ्य कंसवधपर्यन्तम् कथावस्तु सरसं सुललितं च सुबद्धम् अस्ति।

(ग) भावविस्तारः

राजा

(क) प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम्।
नात्मप्रियं प्रियं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं प्रियम्'' । (कौटिल्यः)

(ख) नृपस्य प्रियं प्रभो धर्मः प्रजानां परिपालनम्
दुष्टनिग्रहणं नित्यं न नीत्यान्तौ विना ह्युभे।। (शुक्रनीतिः)

(ग) रंजिताश्च प्रजाः सर्वास्तेन राजेति शब्द्यते। (महाभारते शान्तिपर्व)

(घ) मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं य कर्षयत्यनवेक्षया।
सोऽचिराद् भ्रश्यते राजा जीविताच्च सबान्धवः।। (मनुस्मृतिः)

(ङ.) आपत्त्यात्मनि प्रायो दोषोऽन्यस्य चिकीर्षतः। (कथासरित्सागरम्)

(च) विद्या विवादाय धनं मदाय
शक्तिः परेषां परिपीडनाय
खलस्य साधोः विपरीतमेतत्
ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय।।

(छ) अष्टादश पुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम्
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्।।

(घ) भाषाविस्तारः

'लोट्' लकारे प्रयुक्तानां वाक्यानां लट् लकारे परिवर्तनम्

'लट्' लकारे क्रियापदानि (वर्तमानकालिके)

उदाहरणार्थ – 'गम्' धातुः

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम पुरुषः	गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति
मध्यम पुरुषः	गच्छसि	गच्छथः	गच्छथ
उत्तम पुरुषः	गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः

'लोट्' लकारे क्रियापदानि (आज्ञार्थके)

प्रथम पुरुषः	गच्छतु	गच्छताम्	गच्छन्तु
मध्यम पुरुषः	गच्छ	गच्छतम्	गच्छत
उत्तम पुरुषः	गच्छति	गच्छाव	गच्छाम

विशेषः कर्तृपदानुसारम् एव क्रियापदं प्रयुज्यते। कर्तृपदं प्रथमपुरुषः भवति, अथवा मध्यमपुरुषः भवति अथवा उत्तमपुरुषः भवति तर्हि क्रियापदम् अपि तमेव पुरुषं वचनं च अनुसरति। अत्र वयम् पश्यामः।

आज्ञा–पालनम्

	'लोट्' लकारे प्रयुक्तवाक्यानि	लट् लकारे प्रयुक्तवाक्यानि
1.	बालकः विद्यालयं गच्छतु।	बालकः विद्यालयं गच्छति।
2.	बालकौ विद्यालयं गच्छताम्।	बालकौ विद्यालयं गच्छतः।
3.	बालकाः गृहं गच्छन्तु।	बालकाः गृहं गच्छन्ति।
4.	त्वम् उद्यानम् गच्छ।	त्वम् उद्यानं गच्छसि।

5. युवाम् नदीम् गच्छताम्।	युवाम् नदीम् गच्छथः।
6. यूयम् तडागम् गच्छत।	यूयम् तडागं गच्छथ।
7. अहम् वाटिकां गच्छानि।	अहम् वाटिकां गच्छामि।
8. आवाम् विपणिं गच्छाव।	आवाम् विपणिं गच्छावः।
9. वयम् देवालयं गच्छाम।	वयम् देवालयं गच्छामः।

एवमेव

लोट् (आज्ञा)	**लट् (वर्तमानकालः)**
1. सूर्यः उदेतु।	सूर्यः उदेति।
2. सर्वे सुखिनः भवन्तु।	सर्वे सुखिनः भवन्ति।
3. छात्राः सत्यं वदन्तु।	छात्राः सत्यं वदन्ति।
4. श्रुतिः प्रीतिः च गीतं गायताम्।	श्रुतिः प्रीतिः च गीतं गायतः।
5. मेघाः जलं वर्षन्तु।	मेघाः जलं वर्षन्ति।
6. त्वम् दुग्धं पिब।	त्वम् दुग्धं पिबसि।
7. युवाम् प्रश्नं पृच्छतम्।	युवाम् प्रश्नं पृच्छथः।
8. यूयम् स्वकर्त्तव्यम् पालयत।	यूयम् स्वकर्त्तव्यम् पालयथ।
9. किं भोः, अहम् अन्तः प्रविशानि?	अहम् अन्तः प्रविशामि।
10. किम् आवाम् नाटकं पश्याव?	अस्तु, आवां नाटकं पश्यावः।
11. किम् वयम् स्वघटनां कथयाम?	आम्, वयम् स्वघटनां कथयामः।

वयं पश्यामः यत् उपर्युक्तवाक्येषु प्रतिवाक्यं क्रियापदं कर्तृपदानुसारमेव पुरुषं वचनं च अनुसरति। लोट् लकारस्य वाक्यानां लट् लकारे परिवर्तनं तु तात्पर्यतः 'आज्ञायाः परिपालनमेव' भवति।

10.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. एकेन वाक्येन उत्तरं दीयताम्

   (क) राजा कंसः रङ्गगतं कम् घातयितुम् इच्छति?

   (ख) दामोदरः कस्याः कुब्जं दूरीकृतवान्?

   (ग) चाणूर–मुष्टिकौ कौ आस्ताम्?

   (घ) वज्रप्रभग्नशिखरः पर्वत इव कः पतितः केन च पातितः?

   (ङ) वसुदेवः कः आसीत्? सः स्वपुत्राभ्याम् किम् आशीर्वादम् अयच्छत्?

   (च) अयं पाठः कस्माद् ग्रन्थात् उद्धृतः कश्च तस्य लेखकः?

2. कोष्ठकाद् उचितपदमादाय रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत।

   (क) ––––––महामात्येन प्रेषितं गजेन्द्रं हतवान्। (बलरामः/ दामोदरः)

(ख) मदनिका ––––स्थिता आसीत्। (राजकुलद्वारे / अन्तःपुरे)

(ग) –––––––––मुष्टिकं हतवान्। (दामोदरः / बलरामः)

3. त्रिषु चतुर्षु वा वाक्येषु उत्तरं लिखत–

(i) कंसः कः आसीत्? स चाणूर–मुष्टिकौ किमर्थम् आह्वयत्?

(ii) मदनिकायाः नाम 'कुब्जिका' इति कथम् अभवत्?

(iii) श्रीकृष्णस्य चरित्रम् वर्णयन्तु।

4. आशयं स्पष्टीकुर्वन्तु

(i) सत्पुत्र–जन्मफलमद्य प्राप्तवानस्मि

(ii) त्वामद्य यमाय निवेदयामि

5. प्रकृति–प्रत्यययोगेन वाक्यपूर्तिं कुरुत

(क) दामोदरः रङ्गशालां (प्र+विश्+शतृ) ––– एव गजेन्द्रं हतवान्।

(ख) नन्दगोपपुत्रः कुब्जिकां (दृश्+क्त्वा) ––– तस्याः हस्ताद् गन्धं गृह्णाति।

(ग) भटः निष्क्रम्य (प्र+विश्+ल्यप्) –––– च ज्ञापयति।

(घ) कंसः प्रासादम् (आ+रुह्+ल्यप्) ––– युद्धं पश्यति।

(ङ) एषः कंसः दामोदरेण (नि+ हन्+क्त) ––तिष्ठति।

6. रेखांकितपदानां विग्रहं प्रदर्शयत

(क) <u>राजमार्गम्</u> गच्छति गजेन्द्रः।

(ख) अमात्यः राज्ञः <u>कर्णमूले</u> किमपि कथितवान्।

(ग) <u>दामोदर–बलरामौ</u> वसुदेवं प्रणमतः।

(घ) जनकः पुत्रं <u>सस्नेहं</u> पश्यति।

(ङ) <u>ललितगम्भीराकृतिः</u> रामः।

(च) <u>प×चवटी</u> तु रम्या।

7. लट्लकारे प्रयुक्तक्रियापदानि लोट्लकारे परिवर्तयत

यथा– दामोदरः बलरामेण सह गच्छति। (लटि)

दामोदरः बलरामेण सह गच्छतु। (लोटि)

(क) भटः प्रविशति। (ख) सः धनुःशालां पश्यति।

(ग) त्वम् प्रासादे तिष्ठसि। (घ) सर्वे युद्धं कुर्वन्ति।

8. सन्धिविच्छेदः कार्यः

(क) यदाज्ञापयति (ख) भग्नास्थिः

(ग) दामोदरोऽहम् (घ) ज्ञायतां वृत्तान्तः

9. निर्दिष्टधातुभिः सह शतृ/शानच् प्रत्यययोगेन वाक्यपूर्तिं कुर्वन्तु
   (क) गृहं .... छात्रः गुरुं नमति। (गम् + शतृ)
   (ख) फलानि .... ते गच्छन्ति। (खाद् + शतृ)
   (ग) वृद्धं .... बालः धन्यः। (सेव् + शानच्)
   (घ) ताः .... भ्रमन्ति। (मुद् + शानच्)

10.7 उत्तराणि

10.2 बोधप्रश्नाः

1. 1. (क) 2. (ख) 3. (ग)

4. (क) दन्तं (ख) द्विखण्डं (ग) सङ्.ख्यपटहान् (घ) पतितो

5. (क) राजा (ख) भटः (ग) राजा (कंसः) (घ) दामोदरः (ङ.) वसुदेवः

पाठगतप्रश्नाः

10.1 1. (क) राजा (कंस) (ख) दामोदरः (ग) उत्पलापीडो नाम गन्धहस्ती
(घ) कुब्जिका,, राजकुलद्वारे (ङ) धनुः समादाय द्विखण्डम् अकरोत्
(च) कंसस्य विशिष्टौ मल्लौ

2. (क) + ii (ख) + i (ग) + iv (ङ) + iii

3. (क) समाकृष्य (ख) अनुलिप्य (ग) प्रहृत्य (घ) प्रविशत् (पुं–प्रविशन्)
(ङ) गत (च) श्रोतुम् (छ) हत्वा

4. (क) गजेन्द्रम् (ख) यदाज्ञापयति (ग) तेनैव (घ) शीघ्रं गच्छ

10.2 1. (क) चाणूरमुष्टिकौ प्रति (ख) करणसन्ध–आबन्धयुद्धप्रहारेषु
(ग) ललितगम्भीराकृतिः (घ) दामोदरः चाणूरं प्रति

2. (क) शृणोतु (ख) तिष्ठ (ग) उपदिशतु (घ) गच्छ (ङ.) वादयत

3. (क) गोपदारकौ (ख) महाराजः (ग) ललितगम्भीराकृतिः (घ) दामोदरबलरामौ

10.3 1. (क) दामोदरः (ख) दामोदरः प्रासादम् आरुह्य कंसं च शिरसि गृहीत्वा नीचैः अपातयत्। (ग) वसुदेवः, दामोदरबलरामौ प्रति (घ) वसुदेवः

2. (क) कंसः (ख) हारः (ग) भवन्तौ

3. (क) दुरात्मा (ख) परिवृत्तनेत्रः (ग) पतितलम्बसूत्रः (घ) वज्रप्रभग्नशिखरः

10.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. (क) दामोदरम्

   (ख) मदनिकायाः

   (ग) कंसस्य विशिष्टौ मल्लौ

   (घ) कंसः, दामोदरेण

   (ङ) वसुदेवः, दामोदर–बलरामयोः पिता आसीत्। सः स्वपुत्राभ्यां अक्षयविजयिनौ भवेताम् इति आशीर्वादम् अयच्छत्।

   (च) 'बालचरितम्' इति ग्रन्थात्, महाकविः भासः

2. (क) दामोदरः (ख) राजकुलद्वारे (ग) बलरामः

3. स्वयमेव लिखन्तु

4. स्वयमेव लिखन्तु

5. (क) प्रविशन् (ख) दृष्ट्वा (ग) प्रविश्य (घ) आरुह्य (ङ.) निहतः

6. (क) राज्ञः मार्गम् (ख) कर्णयोः मूले (ग) दामोदरः बलरामः च (घ) स्नेहेन सहितम् (ङ.) ललिता गम्भीरा आकृतिः यस्य सः (च) प×चानां वटानां समाहारः

7. (क) प्रविशतु (ख) पश्यतु (ग) तिष्ठ (घ) कुर्वन्तु

8. (क) यत्+आज्ञापयति (ख) भग्न+अस्थिः (ग) दामोदरः+अहम्

   (घ) ज्ञायताम् वृत्तान्तः

9. (क) गच्छन् (ख) खादन्तः (ग) सेवमानः (घ) मोदमानाः